ڊاڪٽر قمرجهان مرزا

پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا

سنڌي ادب جو استاد ۽ محقق

سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي جو استاد، اديب ۽ محقق، ڊاڪٽر حبيب الله رحيم بخش مرزا ٢- فيبروري ١٩٢٤ع تي حيدرآباد شهر ۾ پيدا ٿيو.

سندس آباءَ اجداد:

سندس خاندان جو پهريون بزرگ، جيڪو سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي زماني ۾ آيو هو، ان جو نالو باوا عزيز خان شڪوه ڪابلي هو (١). نسب جي لحاظ کان باوا عزيز خان جو تعلق منگولن سان هو. هن جي قبيلي کي ”چڪدا مغل“ سڏيو ويندو هو.

ڊاڪٽر حبيب الله مرزا باوا عزيز خان ڪابليءَ جي ڇهين پيڙهي آهي. باوا عزيز خان پنهنجي دور جو وڏو امير ڪبير شخص هو، هن لاءِ هڪ ٻي روايت آهي ته هو هندستان مان آيو هو. پر ڊاڪٽر حبيب الله پنهنجي والد صاحب کان ٻڌل ڳالهه تي وڌيڪ يقين رکي ٿو. سندس راءِ مطابق ته باوا عزيز خان جو اصل وطن ڪابل هو، ٿي سگهي ٿو ته هو گهمڻ لاءِ هندستان ويو هجي (٢).

---

(١) راوي - غلام عباس مرزا، ساڪن ڪراچي.

(٢) راوي - ڊاڪٽر حبيب الله مرزا، ساڪن حيدرآباد.

ڊاڪٽر حبيب الله جو ننڍپڻ ۽ جواني:

مرزا صاحب انهن مائهن مان آهي، جيڪي ننڍپڻ کان ئي سونو چمچو وات ۾ کڻي پيدا ٿيندا آهن. جيئن ته مرزا صاحب جو والد بزرگوار مرزا رحيم بخش هڪ ڪامياب تاجر هو. هن مرزا حبيب الله کي ڏاڍي ناز سان پاليو ۽ سندس هر خواهش جو خيال ڪندو هو. ستن ورهين جي عمر ۾ حبيب الله مرزا قرآن مجيد پڙهي پورو ڪيو ۽ انهيءَ عمر کان نماز پابندي سان پڙهڻ شروع ڪيائين ۽ اڃا تائين پڙهندو رهي ٿو.

تعليم:

مرزا صاحب جو گهرو ماحول علم وارو هو. تنهنڪري مرزا صاحب جو علم سان چاهه هجڻ فطري هو، تمام ننڍيءَ عمر ۾ تعليم حاصل ڪيائين. ابتدائي تعليم سندس گهر جي ويجهو پرائمري اسڪول "نولراءِ هيرانند اڪيڊمي" برانچ ٣- مان حاصل ڪيائين. مڊل تائين تعليم "فورٽ" مڊل اسڪول مان ڪيائين. ميٽرڪ نيشنل هاءِ اسڪول سوسائٽي مان پاس ڪيائين، فرسٽ ۽ سيڪنڊ ايئر، ديوان ڏيارام گدومل نيشنل ڪاليج ڪاري موريءَ مان ڪيائين. بي اي ١٩٥٠ع ۾ بمبئي يونيورسٽيءَ مان ڪيائين. ايم اي سنڌيءَ ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ مان ڪيائين. پي ايڇ ڊي ۽ ايل ايل بي ۽ بي ٽي جون ڊگريون پڻ حاصل ڪيائين.

مرزا صاحب جو ننڍپڻ انهيءَ دؤر مان گذريو، جنهن ۾ سنڌ تي انگريزن جي حڪومت هئي، هندن کي تمام گهڻي اهميت حاصل هئي، واپار ۽ تعليم تي هندن جو ضابطو هو، مسلمانن وٽ تعليم نه هئڻ جي برابر هئي. تاهم شهر جي مسلمانن کي تعليمي سهولتون حاصل هيون. مرزا صاحب کي پڻ

تعليم حاصل ڪرڻ ۾ سهولتون ميسر هيون، ۽ هو باآساني تعليمي ڏاڪا چڙهندو ويو. هو ننڍپڻ ڪان ئي مضبوط، صحتمند ۽ طاقتور هو، ان ڪري راندين ۾ تمام گهڻي دلچسپي وٺندو هو، خاص ڪري ڪرڪيٽ ڏاڍي شوق سان کيڏندو هو.

سنڌس شخصيت:

مرزا صاحب قد جو قداور، ڪڻڪائون رنگ ۽ سنهي جسم جو مالڪ آهي. جوانيءَ ۾ ڪجهه ڀريل جسم جو هو، پر هاڻ ته پيري ۽ ضعيفي جي دؤر ۾ آهي. جڏهن ته جوانيءَ ۾ ڪافي پرڪشش شخصيت جو مالڪ هو. طبيعت ۾ سانيڻو، ڪم گو ۽ صابر انسان آهي، خوش پوش رهندو آيو آهي. گهڻو ڪري انگريزي لباس پهريندو رهيو آهي. جوانيءَ ۾ شيرواني به پائيندو هو. هينئر ڪافي ضعيف آهي، تڏهن به محفلن ۾ ٽاءِ، ڪوٽ ۽ پتلون پائيندو آهي.

مرزا صاحب ١٩٤٤ع ۾ ڪورٽ آف وارڊس ۾ نوڪري ڪئي، اها نوڪري مرزا صاحب ٿورو وقت ڪئي. تنهن ڪانپوءِ ٽريننگ ڪاليج ۾ استاد ٿيو. آتي غلام حسين جعفريءَ سان ملاقات ٿيس. ان جي شخصيت کان تمام گهڻو متاثر رهيو.

١-١-١٩٦٢ع تي مرزا صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي ۾ ليڪچرار مقرر ٿيو. آتي ترقي ڪندي سنڌي شعبي جو چيئرمين بڻيو ۽ آخر ١-١٢-١٩٨٢ع تي رٽائر ڪيائين. انهيءَ دوران مرزا صاحب ادب پڙهايو ۽ ادب تي لکيو. پنهنجي نوڪريءَ دوران جن شخصيتن کان متاثر ٿيو. انهن ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر مرحوم حسن علي عبدالرحمان، سنڌي شعبي جو استاد محترم علي نواز جتوئي شامل آهن. جونئرس ۾ ڊاڪٽر غلام حسين پٺاڻ کي گهڻو پسند ڪندو هو.

مرزا صاحب کي شاعرن سان گهڻي عقيدتمندي آهي، خاص ڪري سنڌ جي صوفي بزرگن تي ويندو رهندو آهي. جهڙوڪ: شاهه لطيف، شاهه ڪريم ٻلڙي وارو، شاهه عنايت شهيد وغيره.

مرزا صاحب فارسي زبان پڻ چڱيءَ طرح ڄاڻي ٿو. انهيءَ ڪري فارسي شاعرن کي پڙهندو رهندو آهي. رومي، جامي حافظ ۽ غزالي سندس پسنديده شاعر آهن.

قليچ، حامد، واصف ۽ گدا جي ڪلام کي تمام گهڻو پسند ڪري ٿو. خاص طور تي ڪلاسيڪي شاعري ۽ غزل جي صنف کيس تمام گهڻو پسند آهن. جديد شاعريءَ ۾ ڪشنچند عزيز جو مداح پڻ آهي.

انگريزن جو دؤر، انگريز قوم ۽ انگريز شاعر مرزا صاحب کي بيحد پسند رهيا آهن. ننڍپڻ کان ئي مرزا صاحب انگريزي شاعرن ۽ ليکڪن کي پڙهندو رهيو آهي. انگريزي ادب تہ سندس روح رواں آهي، انهيءَ دلچسپيءَ سبب ڪيترائي ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجما ڪيا اٿس. شاعرن ۾ ملٽن، ورڊس ورٿ ۽ شيڪسپيئر پسند اٿس.

ادبي خدمتون:

ڊاڪٽر حبيب الله مرزا هڪ بهترين استاد ۽ بهترين اديب ٿي رهيو آهي. هو ادب پرور ۽ ادب نواز آهي. هر اديب جي گهڻي عزت ڪندو آهي. ادب سان چاهه هئڻ ڪري پاڻ شعبو ئي ادب جو اختيار ڪيائين. بحيثيت استاد شاگردن کي هميشه پنهنجي اولاد وانگر سمجهائين.

مرزا صاحب ادب پڙهائيندڙ ۽ ادب سيکاريندڙ آهي. سندس متعدد تحقيقي مقالا مختلف مخزنن، رسالن وغيره ۾ ڇپيل

آهن. مهراڻ رسالي ۾ سندس ہن قسطن تي مشتمل هڪ طويل مقالو ١٩٧٩ع ۾ ڇپيو، جنهنجو عنوان آهي "حيدرآباد شهر جو اڪيون اوج" جيئن تہ مرزا صاحب اصل حيدرآباد شهر جو عروج اکين سان ڏٺو هو. اهو سمورو احوال مقالي ۾ ڏنو اٿس. ان ڪانسواءِ "نئين زندگي"، سنڌي شعبي جون مخزنون ۽ ٻيا انيڪ رسالا آهن، جن ۾ سندس مضمون ۽ مقالا ڇپبا رهيا آهن. سندس ڪجهہ مقالن ۽ ڪتابن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو:

١- مقالو: "ڊراما جو اصل وطن" هي مقالو نهايت عمده دلچسپ ۽ تحقيقي آهي. مرزا صاحب لکي ٿو تہ: "اڄ کان ٻہ هزار ورهيہ اڳي برِاعظم پاڪ و هند ۾ هڪ شهره' آفاق ڊرامانويس پيدا ٿيو هو. جنهن هن فن کي اهڙي اوج تي پهچايو هو جو يونان تہ ڪُجا، يورپ جي ڪنهن بہ خطي ۾ هي صنف اهڙي منزل تي نہ رسي هئي. اها عظيم شخصيت آجين جو مشهور ڊراما نويس مها ڪوي ڪاليداس آهي، جو وڪرماجيت جي دربار جو هڪ رتن هو (١). مرزا صاحب تحقيق ڪري اهو ثابت ڪيو آهي تہ ڊراما جي ابتدا سنڌ کان ٿي آهي ۽ اها صنف اصل سنڌ جي آهي ۽ دنيا ۾ پوءِ پکڙي آهي.

مرزا صاحب وڌيڪ لکي ٿو تہ: قديم سنڌ ۾ رهندڙ ماڻهن جي لاءِ راڳ رنگ (نرتڪ) ۽ مديرا جو ديوتا شنڪر مهاديو يعني شيوَ مهاراج هوندو هو، جنهن جو اثر اڄ ڏينهن تائين ڏسي سگهجي ٿو. ڇاڪاڻ تہ جڏهن بہ موالي ماڻهو مستيءَ

---

(١) حبيب الله مرزا، پروفيسر، "ڊراما جو اصلي وطن"، مقالو، مخزن پورب، جولاءِ ١٩٦٩ع، ص ٦٦.

۾ ايندا آهن، تڏهن ٻنگ کي "شو جي ٻوٽي" چوندا آهن. سورهين صديءَ جي آخر تائين انگلستان ۾ خاص طرح سان ۽ يورپ ۽ ٻين ملڪن ۾ عام طرح سان شراب جي دڪان جي در تي مٿان هڪ ٽاري ٽنگيندا هئا، جا اوي (Ivy) وڻ سان ٺهي ايندا هئا، (جنهن جي مشابهت ڀنگ جي ٻوٽيءَ سان ٿي سگهي ٿي) ان لاءِ ته راهگيرن کي خبر پوي ته هت "Bacchus" "بڪس" ديوتا يعني شو جي ٻوٽي جو وڪرو ٿئي ٿو. اهي سڀ ڳالهيون ٻڌائن ٿيون ته ڊراما قديم سنڌو ماٿر ۾ رهندڙ ماڻهن جي ايجاد آهي، ۽ ٻي دنيا انهن کان ئي هن صنف کي سکيو (۱).

مقالو نمبر ۲: **"شمس العلماء مرزا قليچ بيگ بحيثيت نثر نويس"**، هي مقالو ٻاڻ بي ايچ ڊي ڊگريءَ لاءِ ۱۹۷۸ع ۾ لکيائين، هيءَ ٿيسز نون بابن ۾ ورهايل آهي، هرهڪ باب هيٺين ننڍن عنوانن ۾ ورهايل آهي.

باب پهريون: هن ۾ مرزا قليچ بيگ جي وڏن جو احوال ڏنل آهي.

باب ٻيو: مرزا قليچ بيگ جي زندگيءَ جو شروعاتي دور ۽ سندس تعليم حاصل ڪرڻ وارو زمانو.

باب ٽيون: شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي زندگيءَ جو ٻيو دور، نوڪريءَ وارو زمانو ۽ رٽائرمينٽ.

باب چوٿون: "مرزا قليچ بيگ جون علمي ادبي خدمتون".

باب پنجون: "شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي نثر نويسي".

باب ڇهون: "مرزا قليچ بيگ جي لکيل ڪتابن تي تبصرو".

باب ستون: "ناول زينت تي تبصرو."

باب اٺون: سوانح عمري.

باب نائون: "فن تصنيفات ۽ مرزا صاحب جي ان ۾ مهارت".

---

(۱) حبيب الله مرزا، پروفيسر: ڊراما جو اصل وطن.

هن ٽيسز ۾ مرزا صاحب کي عنوان، بلڪل الڳ قسم جا ڏنا آهن. بلڪ مقالي کان هٽيل عنوان آهن، مثال طور سوانح عمريءَ واري باب ۾ مرزا لکي ٿو ته:

”سنڌي ٻوليءَ ۾ سوانح نگاري جو ادب تمام ٿورو آهي، ٻين ٻولين جي ڀيٽ ۾ هن صنف تي ڪم ٿيو ئي نه آهي. ان جو سبب ڇا به هجي، پر اها حقيقت آهي ته جيئن سنڌي اديبن ۾ نثر نويسي جي ميدان ۾ قلم ڪنيو هو، تيئن انهن گهڻي ڀاڱي قصا، افسانا ۽ ناول لکيا. ادب جي هن صنف کي شروع کان ئي نظرانداز ڪيو ويو هو(١).

مرزا صاحب هن مقالي ۾ ٤٨ صفحن تي سوانح عمريءَ بابت لکيو آهي، منهنجي خيال ۾ ته اهو عنوان پڻ پنهنجي جاءِ تي هڪ مقالو آهي. ان کان علاوه سرزا صاحب، مرزا قليچ بيگ جي ايتري ته تعريف ڪئي آهي، جنهن جو ڪو مثال نه آهي. ان ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته شمس العلماء مرزا قليچ بيگ هڪ اعليٰ پائي جو اديب هو، پر ڊاڪٽر حبيب الله جي هن مقالي مان ائين ٿو محسوس ٿئي ڄڻ ته هو مرزا قليچ بيگ جو سچو عاشق هجي. منهنجي خيال ۾ ته جتي محبت غالب ايندي آهي، اتي پورو انصاف ڪري نه سگهبو. بهرحال هي مقالو ڪافي معلوماتي آهي.

”مئڪبيٿ“ ڊرامو

مرزا صاحب شيڪسپيئر کان تمام گهڻو متاثر آهي، انهيءَ ڪري سندس ڊرامن مان مئڪبيٿ کي سنڌيءَ ۾ ترجمو

(١) شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، بحيثيت نثر نويس، ٽيسز - اڻ ڇپيل، سنڌ الاجي لائبريري.

ڪيائين. منڪبيٿ جو ڪردار هڪ ظالم انسان جو هو. هن ظلم، قتل و غارت جي بازار گرم ڪري ڇڏي هئي ۽ آخر هن ظالم مٿان خدا جو عذاب نازل ٿئي ٿو ۽ هو ڪيفر ڪردار کي پهچي ٿو. منڪبيٿ خوني هو. ان جو انجام برو ٿيو (١).

مرزا صاحب سنڌيءَ ۾ ان جو ترجمو ان لاءِ ڪيو ته جيئن پڙهندڙ ڏسن ته ڪيئن نه ظالم پنهنجي خوفناڪ انجام کي پهچي ٿو. مرزا صاحب نهايت اعليٰ ترجمو ڪيو آهي ۽ اهڙو عمدو جو پڙهندڙ کي لطف اچي ٿو. اصل ڪهاڻيءَ جي روح ۽ صحت جو پڻ مڪمل خيال رکيو اٿس.

مقالو ”حيدرآباد وارو ستين جو آستان“

هي هڪ تحقيقي مقالو آهي. هن مقالي ۾ ڊاڪٽر صاحب هندن جي هڪ رسم ”ستي ٿيڻ“ جنهن ۾ هندو عورت پنهنجي مڙس جي مرڻ تي ان سان گڏ خود به چکيا تي چڙهي مري ٿي، متعلق لکيو آهي ته اها رسم ڪيتري نه بري آهي. انسان ذات سان اهو ظلم آهي ته جيئري انسان کي مئي سان گڏ ساڙيو وڃي. جيئن ته ڊاڪٽر صاحب حيدرآباد ۾ ستين جي آستان کي ڏٺو هو، ۽ انهيءَ بد رسم کي به ڏٺو هو، تنهنڪري هن اهو چاهيو ته آن آستان متعلق ماڻهن کي آگاهي ڏي.

---

(١) شيڪسپيئر: منڪبيٿ، سنڌيڪار، حبيب الله مرزا، ١٩٦٦ع.

”ستين جو آستان“ حيدرآباد شهر جي پسگرداني ۾ هو، جتي عورت کي مڙس سان گڏ ساڙيو ويندو هو. هن مقالي ۾ مرزا صاحب انهن عورتن جو ذڪر ڪري ٿو، جيڪي پنهنجي رضاخوشيءَ سان پنهنجن مڙسن جي مرڻ تي ساڻن گڏ چکيا تي چڙهيون هيون. انهن عورتن مان هڪ جو نالو ڏيوڪي هو ۽ ٻيءَ جو نالو سوني هو. هنن عورتن کي هندو شاعرن انهيءَ قربانيءَ جي ڪري ڏاڍو ساراهيو هو. پر انگريزن انهيءَ بري رسم کي سنڌ مان ختم ڪري ڇڏيو.

مرزا صاحب انهيءَ بري رسم کي نندي ٿو، ۽ لکي ٿو ته ڪوبه مذهب اها اجازت نٿو ڏي، پر هندو ڌرم ۾ ستيءَ جي رسم کي نهايت عقيدت سان ڏٺو وڃي ٿو (١).

”پراڻو ڪوٽ“

هن عنوان سان مرزا صاحب هي هڪ سچي ڪهاڻي لکي آهي، جنهن کي انساني جو رنگ ڏيڻ چاهيو اٿس. هن ڪهاڻيءَ ۾ هڪ غريب ”حمال“ پيرومل جو ڪردار ڏيکاريو اٿس، جيڪو ڊاڪٽر صاحب پاڻ اکين سان ڏٺو هو. هو هڪ اهڙو انسان هو، جيڪو زندگيءَ جا ڏينهن مايوسيءَ، غربت ۽ تنهائي ۾ ڪاٽي مري ويو. اهو زمانو ورهاڱي کان اڳ جو آهي. ڪهاڻي ۾ ڏيکاريو ويو ته هڪ سيٺ کيمنداس، جو وڏو واپاري هو، تنهن جو مال ڪيترائي حمال ڍوئيندا هئا.

---

(١) حبيب الله مرزا، پروفيسر: ”حيدرآباد وارو ستين جو آستان“، مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، سال ١٩٦٩ع، ص ٥٣.

هو هڪ چالاڪ واپاري هو. هو حمالن کي چڙي شاباس ڏيئي انهن جي پٺي ٺپري غريبن کان تمام گهڻو ڪم وٺندو هو. انهن حمالن ۾ پيرومل به شامل هو. ان جو دنيا ۾ ڪوبه مٽ مائٽ نه هو. هو بلڪل اڪيلو هو. ڪم ڪان واندو ٿي، انهيءَ سيٺ جي دڪان جي سامهون ڪير واري جي دڪان تي وڃي وهندو هو. ڪير وارو به هن جو خيال رکندو هو. هُن جي سموري پونجي هڪ ”پراڻو ڪوٽ“ هو، جيڪو ڪير واري جي دڪان تي ڪلي ۾ ٽنگي ڇڏيو هئائين. جيڪي ڪجهه ڪمائيندو هو، ان جو حساب ڪتاب پڻ ڪير واري وٽ رکندو هو. شام جو حماليءَ کان فارغ ٿي ڪير واري وٽ اچي ويندو هو ته اُت وهندڙ ماڻهن سان ويٺو چرچا گوڀا ۽ ڪچهريون ڪندو هو. ماڻهو ڏاڍي چاهه سان هن جون ڳالهيون ٻڌندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن راڳ ڳائيندو هو. آواز نهايت پرسوز هوندو هئس. غريب ويچاري کي تنهائي جي غم بي انتها محنت ۽ اجرت گهٽ، غذا جي ڪميءَ وقت کان اڳ جهڪائي وڌو ۽ آخر هو بيمار ٿي، هن جهان مان هليو ويو (١). ”چوندا آهن ته غريب جي عمر ادائي ڪتا هڪ جوڙي پيو مائي ٽين سان الهه واهي.“ هن ڪهاڻي ۾ ڊاڪٽر صاحب مزدور طبقي جي نمائندگي ڪندي انهن جي استحصال جو حال ڏنو آهي ته ڪيئن نه ادائي مڻ وزن جي ڳون کڻڻ وارن کي هڪ رپيو آجورو ملندو هو. مزور جي محنت جو ڪو قدر نه هو. تنهن کان سواءِ مرزا صاحب هڪ سيٺ جي

---

(١) حبيب الله مرزا، پروفيسر: پراڻو ڪوٽ، رسالو، ٽماهي مهراڻ، آڪٽوبر، نومبر، ڊسمبر، سنڌي ادبي بورڊ ١٩٧٨ع.

چالاڪيءَ ڏانهن به اشارو ڪيو آهي ته ڪيئن نه هو معصوم، سادن ۽ اڻوجهه ماڻهن کي شاباس ڏيئي حمالي ڪرائيندو هو.

ادبي نقطء نظر سان هن ڪهاڻي ۾ ڪوبه ادبي رنگ نه آهي. مرزا صاحب جيڪي ڏٺو، تنهن کي سادن لفظن ۾ قرطاس تي اوتيو. ٻولي به نهايت ساده لکي اٿس. تاهم به ٽي نقطا تمام اهم ڏنا اٿس. مثال طور، هڪ مزدور جو استحصال، ٻيو اُن انسان جي بدنصيبي جنهن جو دنيا ۾ ڪير نه هجي، ٽيون ته هر حال ۾ خوش رهڻ ۽ صبر ڪرڻ. هت مرزا صاحب جنهن حمال جو ذڪر ڪيو آهي، سو ڪيئن نه غربت تنهائي ۽ مفلسيءَ جي باوجود خوش رهندو هو. مرزا صاحب لکي ٿو ته اُن ماڻهو جي مرڻ کان پوءِ به سندس ڪوٽ ڪير واري جي دڪان تي ڪلي ۾ ٽنگيو پيو هوندو هو. ڪير واري به اُن ڪوٽ کي اتان نه لاٿو هو، جڏهن به اُن ڪوٽ تي نظر پوندي هئي ته پيرومل ياد ايندو هو ۽ سندس مٺو آواز ڪنن ۾ گونجڻ لڳندو هو.

ڪتاب "سنڌي ڊراما جي تاريخ ۽ تنقيد"

مرزا صاحب جي هي تصنيف نهايت اعليٰ پائي جي ۽ عمده آهي. هن ڪتاب کي هيٺين ننڍن عنوانن ۾ ورهايو ويو آهي.

ڀاڱو پهريون:

(١) ڊراما جي تاريخ.
(٢) انگريزي ڊراما جي تاريخ.
(٣) قديم پاڪ و هند کنڊ جا ڊراما ۽ اسٽيج.

(٤) انگريزن جي دؤر ۾ سنڌي ڊراما.
(٥) ڊراما جي ساخت.

ڀاڱو ٻيو:

(١) ڊراما نويسي ۽ ان جي تنقيد.
(٢) ڊراما لکڻ جو رواج ڪيئن پيو.

ڀاڱو ٽيون:

(١) ڊراما نويس ۽ ڊراما متعلق.
(٢) حزنيه، طربيه ۽ رزميه ڪلام.
(٣) ڊراما جا اصول.
(٤) ڪهاڻي.

ڊراما نويسيءَ جو فن ۽ آن جي تنقيد جي قلت جا سبب.

مرزا صاحب جي هيءَ تصنيف نهايت بهترين آهي. هن کي پڙهڻ سان اٿين ٿو محسوس ٿئي ٿو ته ڊرامي جو ارتقائي دؤر اکين آڏو گان وانگي نڙي بيهي ٿو. سچ پچ ته ڊاڪٽر صاحب هن ڪتاب تي تمام گهڻي محنت ڪئي آهي. تمام مختصر لفظن ۾ ڪارائتو مواد ڏنو اٿس. هر دؤر کي سلسليوار اهڙو ته بهتر سمجهايو اٿس، جو وقت به گهٽ لڳي ۽ ڳالهه به جلد سمجهه ۾ اچي. ٻولي نهايت عمده ۽ ادبي استعمال ڪئي اٿس، پر ڪجهه قدر هندي لفظ استعمال ڪرڻ سان ائين محسوس ٿئي ٿو ته مرزا صاحب لاشعوري طور تي هندي ٻوليءَ کي پسند ڪري ٿو. بهرحال سندس هيءَ تصنيف قابل قدر آهي.

"مها ڪوي (Message of Love) "پيار جو پيغام"
ودياپتي ٺاڪر جي امر زندگيءَ مان هڪ ٻه جهلڪا"، مرزا صاحب سنڌي ۾ ترجمو ڪيو آهي.

مها ڪوي ودياپتي ٺاڪر، برصغير هند و پاڪ جي هڪ شاندار شخصيت هو. هو نه فقط بلندپايه شاعر هو، پر هڪ درويش صفت ۽ نيڪ سيرت اِنسان هو. پنج سؤ سالن کان وڌيڪ عرصو گذري چڪو آهي، تڏهن به هن شخص جي ياد، سندس خطي جي ماڻهن جي دلين تي نقش آهي. واديءَ سنڌ جا ماڻهو جنهن عزت ۽ احترام ۽ عقيدت سان شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ کي ڏسندا آهن. اهڙي ساڳي عزت ۽ عقيدت سان بنگال ۽ بهار جا ماڻهو ڪوي ودياپتي ٺاڪر کي ڏسندا آهن. هو اصل بهاري هو ۽ بهار صوبي جي مٿلا (مٿيلا) ضلعي جو باشندو هو. هن جيڪي شعر چيا آهن، اهي پنهنجي ضلعي جي ٻوليءَ يعني مٿلا جي محاوري ۾ چيا آهن. سندس شعر ايتريقدر ته دلپذير آهن، جو نه فقط بهار باڪ بنگال جا ماڻهو به کيس پنهنجو ئي شاعر ۽ درويش تسليم ڪندا آهن.

ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو ته: ودياپتي ٺاڪر جي متعلق اسان کي جيڪا به معلومات مليل آهي، اها بنگالي اهلِ قلم حضرات جي معرفت حاصل ٿي آهي، جنهنڪري اڄ هن عظيم شخص کي بنگالي درويش ڪري سمجهندو هئس. منهنجي غلطفهمي تڏهن دور ٿي، جڏهن مون امپيريل گزيٽ آف انڊيا (١٩٠٩ - ١٩٠٧ع) جو مطالعو ڪيو، جتي بالڪل واضح لکيل هو ته:

وديا پتي ٺاڪر بهاري ٻولي مثلا محاوري جو هڪ چوٽيءَ جو شاعر هو، جو سال ١٤٣٢ع ۾ شعرگوئي ڪندو هو. هو سنسڪرت ۽ پراڪرت ٻولين جو به ماهر هو. سندس لکيل ڪهاڻين جي ساخت سنسڪرت ۽ پراڪرت ٻولين ۾ آهي. مگر سندس گيت خالص مئيلا جي مقامي زبامي زبان جا آهن. سندس ڪلام ۾ سوز ۽ درد آهي. ان سان گڏ ميٺاج به آهي. سندس شعر ۾ ياس ۽ نااميدي جي جهلڪ به ڏسجي ٿي، مگر ان سان گڏ اميد ۽ آشا جا ڪرڻا به شامل آهن. انهن ٿو سمجهڻ ۾ اچي ته ڪيس هن جهان جي عيش ۽ آرام کان وڌ ڪنهن ٻيءَ شيءِ جي تلاش آهي. بلڪ ڪيس دنيوي خوشين سان ڪوبه سرور حاصل نٿو ٿئي (١).

ڪتاب "آزادي"، جان اسٽوئرٽ جي شهرهءِ آفاق تصنيف "لبرٽي" جو مرزا صاحب سنڌي ۾ ترجمو ڪيو. هي ڪتاب پنجن بابن ۾ ورهايل آهي. هر هڪ باب جو عنوان هيٺين ريت آهي:

باب پهريون: تعارف

باب ٻيو: خيال ۾ بحث ڪرڻ جي آزادي.

باب ٽيون: شخصيت جي متعلق، جا فلاح جي اصولن مان هڪ آهي.

باب چوٿون: فرد جي مٿان معاشري جي اختيارات جون حدون

---

(١) حبيب الله مرزا، پروفيسر: "پيار جو پيغام"، مها ڪوي وديا پتي ٺاڪر جي "آمر زندگيءَ مان هڪ ٻه جهلڪا" ١٩٦٩ع، ص ٤. اصل ڪتاب "Message of Love"

باب پنجون: عمل درآمد ڪرڻ بابت۔

مرزا صاحب سال ١٩٦٩ع ۾ هن ڪتاب جو نهايت عمده ترجمو ڪيو۔ هن ترجمي مان مرزا صاحب جي اها مراد هئي، ته سنڌي شاگرد آزادانه سوچ جي معنيٰ سمجهي سگهن ۽ هن ڪتاب جي ذريعي پنهنجي سوچ کي بهتر کان بهتر بنائين۔ جيئن ته هن ڪتاب جي عنوانن مان محسوس ٿئي ٿو ته خيالن جي ڏي وٺ ۾ آزادي هئڻ گهرجي۔ هن ۾ انساني زندگيءَ جا اصول، سوچ ويچار، عمل ڪرڻ يا نه ڪرڻ جو فلسفو ڏنو ويو آهي۔ هن کي پڙهڻ مان نئين سوچ کي هٿي ملي ٿي۔ انسان پنهنجي شخصيت جو جائزو وٺڻ لڳي ٿو۔ قدرت جي قانون ۽ ڪائنات تي فلسفيانه نظر وجهي ٿو۔ هن ڪتاب مان هرهڪ پڙهندڙ يا شاگرد فيضياب ٿي سگهي ٿو، بشرطيڪ هو جان اسٽوئرٽ مل جي فلسفي ۽ خيالن کي سمجهي(١)۔

ڊاڪٽر حبيب الله مرزا هڪ بهترين محقق ۽ ترجمه نگار آهي، هو تخليق ڪار نه آهي۔ پاڻ ڪنهن به تخليقي صنف جهڙوڪ شاعري، افسانا نگاريءَ تي طبع آزمائي نه ڪيائين۔ گهڻو ڪري تحقيقي ادب لکيو اٿس۔ سندس تصنيف: "ڊراما جي تاريخ ۽ تنقيد" جي لکڻ جي انداز مان ائين لڳي ٿو ته سندس دلچسپي ڊراما تاريخ سان آهي۔

هو فلسفيانه خيالن جو مالڪ آهي، انهيءَ ڪري انگريزي ڪتاب "آزادي" جو ترجمو پڻ انهيءَ لاءِ ڪيو اٿس ته جيئن

---

(١) جان اسٽوئرٽ: آزادي، سنڌيڪار، ڊاڪٽر حبيب الله مرزا۔
(1) Jan Steweri: Liberty, Year 1756.

ٻڍاپڻ، زندگيءَ ۽ ڪائنات جي فلسفي کي سمجھڻ. سندس لکيل ڪجھ مقالا پراڻين يادن کي زنده ڪن ٿا ته ڪجھ مقالا انسان جي اصلاح لاءِ لکيل آھن. مرزا صاحب ماضي ۽ حال، ٻنهي کي گڏوگڏ وٺي ھلندو رھيو آھي، ھو قدامت کي به پسند ڪري ٿو ته جدت پسند پڻ آھي. انهيءَ جو سبب ھي آھي ته مرزا صاحب خود به ٻن دورن جي پيداوار آھي. ھن پراڻي دور کي ويندي ڏٺو ته نئين دور کي ايندي ڏٺو. ٻنهي دورن جو اثر سندس لکڻين مان ظاھر ٿئي ٿو.